

ԱՐՑԱԽԻ ԱՌԱՋԱԶՈՐ ԳՅՈՒՂԻ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

Արցախն Արևելյան Հայաստանի այն շրջաններից է, որի պատմության սկզբնաղբյուրների մեջ մեծ խումբ են կազմում պարսկերեն վավերագրերը: Սեֆյան Իրանի տիրապետության շրջանում Արցախը մտնում էր Գանձակի կամ Ղարաբաղի բեկլարբեկության մեջ, իսկ Նադիր շահի օրոք նրա տարածքը որպես առանձին վարչական միավոր, որ կոչվում էր «Խամսայի մահալ», դրվում է Ատրպատականի փոխարքայի ենթակայության տակ: Պարսկերենն է եղել նաև Նադիր շահի մահից հետո նրա տարածքն ընդգրկող Ղարաբաղի խանության պաշտոնական գրագրության լեզուն: Այսպիսով, պատահական չէ, որ պահպանվել են Արցախի պատմությանը վերաբերող մեծ թվով պարսկերեն վավերագրեր ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Այսրկովկասի մյուս հանրապետությունների արխիվային հավաքածուներում:

Արցախի պատմությանը վերաբերող պարսկերեն վավերագրերի հարուստ հավաքածու ունի նաև Երևանի Մատենադարանը, որտեղ այդ կարևոր պատմական փաստաթղթերը Սյունիքին վերաբերող վավերագրերի հետ առանձնացված են կաթողիկոսական դիվանի 2ա և 2բ թղթապանակներում: Այդ փաստաթղթերի մի ստվար խումբ վերաբերում է Արցախի Առաջաձոր բնակավայրի XVII-XIX դարերի պատմությանը:

1885 թ. Արցախում հետազոտական ճանապարհորդություն կատարած Հայկունին (Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը) նշում է, որ Առաջաձոր գյուղում երեցկին Խորիշան Տէր-Պետրոսեան այրու մոտ տեսել է մեծ թվով հայ և օտար

վավերագրեր¹⁶: Ավելի ուշ Արցախի Առաջաձոր ու Քուլատակ գյուղերի մոտակայքում հնագիտական պեղումներ էր կատարում Խաչիկ վարդապետ Դադյանը: Վերջինս այդ ընթացքում հավաքում է տեղի հայկական շրջաններում մասնավոր անձանց մոտ գտնվող հնությունները, ձեռագրերն ու վավերագրերը, որոնք 1894 թ.¹⁷ Էջմիածնի վանքի վարդապետ դառնալուց հետո, հանձնում է նրա գրադարանին: Վերոհիշյալ վավերագրերն ամենայն հավանականությամբ հենց նրա ջանքերով են հայտնվել Երևանի Մատենադարանում:

Գյուղի հայկական անվանումը՝ Առաջաձոր, Սարգիս Ջալալյանը կապում է տեղանքի առանձնահատկությունների հետ¹⁷. «[այն] անկանի 'ի լանջակողմն տեղուջ 'ի միում ձորամիջի, շրջապատեալ յանմատչելի ժայռից, հեռի 'ի վանացն Գանձասարայ միով ժամաւ յարևելս կոյս»: Նույն գյուղի (Առաջաձոր կամ Առջաձոր, Արջաձոր) աշխարհագրական դիրքը Մակար Բարխուդարյանցը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Արցախի Խաչեն գավառում, դեպի Արծաթասար ձգվող լեռնաշղթայի հարավային ստորոտում, անդնդախոր ձորի եզրին»¹⁸:

Առաջաձորը եղել է Խաչենի Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգների հայրենական կալվածքներից: Հասան-Ջալալյան տոհմի երկու պայազատների՝ Ջալալի թոռ ու Մեջլիսի որդի Ուլուբեկի և Արղութինի թոռ Մեհրապի որդի Շահանշեհի միջև հայրենական կալվածքների շուրջ վեճ էր ծագել, որի ժամանակ Ուլուբեկի ենթակա մարդկանցից մեկը սպանվում է¹⁹: Այդ վեճը լուծելու համար կողմերը գնում են Աղաբաստի

¹⁶ Հայկունի Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010, էջ 77:

¹⁷ Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն 'ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 240:

¹⁸ Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Երևան, 1996, էջ 119:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 120:

մոտ, որը լուծում է տալիս նրանց վեճին և սահմանում յուրաքանչյուրի հայրենաբաժին հողամասերի սահմանները, որոնք բոլորը գտնվում էին Առաջաձոր գյուղի մոտակայքում²⁰: Հետագայում ևս Հասան-Ջալալյանների տոհմի մի ճյուղի ներկայացուցիչները բնակվում էին Առաջաձոր գյուղում՝ վարելով այնտեղի հողերի իշխանությունը և անգամ երբեմն զբաղեցնելով Աղվանից կաթողիկոսության գահը, ինչպես օրինակ՝ 1554 թ. Դավիթ Առաջաձորեցին, նաև XVII դարի սկզբին Եսայի Հասան-Ջալալյանը, որին Առաջաձորցի էին կոչում²¹: Ըստ Հայկունու՝ XIX դարում Առաջաձորի բնակչաց մեջ 60 հոգի Շահեշանեան ազգանուն կրողներ կան, որը ծագել է Շահանշահ կամ վերը նշված Շահանշե անունից, անուն, որը, նշանակելով «թագավորաց թագավոր, արքայից արքա», շատ ընդունված էր Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցիչների մոտ²²:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այս հանգամանքի հետ է կապվում բնակավայրի պարսկերեն վավերագրերում նշվող անվանումը՝ Դոշանլու կամ Դովշանլու, որը թերևս ծագում է արաբերեն «պատվավոր, պատվարժան, մեծատուն ذو شأن - բառից», որին կցվել է թուրքերեն որակ ցույց տվող لու - ածանցը: Կարծում ենք՝ այս անվան հիմքում ընկած է եղել մի օտարալեզու վավերագիր, որտեղ գյուղի անվան հետ կամ առանց նրա հանդես է եկել հիշյալ բառը՝ «պատվարժան-Ջուշանլու կամ Դուշանլու»՝ ցույց տալու համար այդ գյուղի պատկանելությունը Հասան-Ջալալյանների ազնվականական տոհմի ներկայացուցիչներին: Քանի որ պարսկերեն փաստաթղթեր կազմելիս մշտապես հաշվի էին առնվում նախկին

²⁰ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 307:

²¹ Նույն տեղում, նշվ. աշխ., էջ 377:

²² Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 111-112:

փաստաթղթերը, ուստի և այդ բառը ևս շարունակել է գործածվել, իսկ չ տառի վերին կետը, ինչպես հաճախ է լինում, դադարել է գրվել հետագա շրջանի վավերագրերում՝ ամրագրելով գյուղի նախնական անվան հետ Դուշանլու կամ Դովշանլու տարբերակը:

Մեր ձեռքի տակ եղած պարսկերեն վավերագրերից ամենահինը վերաբերում է Շահ Աբաս Ա-ի իշխանության ժամանակաշրջանին և տրվել է շահի կողմից 1620 թ. ոմն Սարուխան Սուլթան Ղաջարին ի հաստատումն այդ գյուղից ստացվող թաֆավութ-ե ջիզյա հարկի²³ գանձման իրավունքի²⁴:

Առաջաձորի մոտակայքում գտնվում էր երկանաքարի հանք, որից տեղի բնակիչները երկանաքարեր ու ջրաղացքարեր էին արդյունահանում²⁵: Պարսկերեն վավերագրերից շատերը ձեռք են բերվել այդ հանքի շահագործման հետ ծագած տարբեր խնդիրների կապակցությամբ: Մասնավորապես, 1633 թ. Գանձակի բեկլարբեկի կողմից տրված հրամանագրում նշվում է, որ այնտեղի թիուղարներից²⁶ ոչ ոք չպետք է խոչընդոտի Դուշանլու գյուղի բնակիչների՝ մոտակա սարից

²³ Թաֆավութ-ե ջիզյա - تفاوت جزیه - Բառացի «ջիզյայի տարբերություն»: Հայերից գանձվող գլխահարկի կամ «ջիզյայի» վրա ժամանակի ընթացքում բարդված գումարներն էին, որոնք հարկային մատյաններում գրանցվում և հաշվվում էին առանձին՝ դիտելով որպես առանձին պարտավորություն (Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, պրակ Ա, Երևան, 1956, էջ 109):

²⁴ Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, վավ. 13:

²⁵ Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, էջ 13:

²⁶ Թիուղար - تیولدار (թուրք.-պարսկ.) - Այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան գինվորականները, պետական պաշտոնյաներն ու ամիրները, որոնք ոռճիկի դիմաց ստանում էին շրջանից, գյուղերից կամ առանձին գյուղից գանձվող ամբողջ պետական հարկերի կամ նրանց մի մասի գանձման իրավունքը, որպես «թիուլ» (Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, պրակ Ա, էջ 109):

քար արդյունահանելը և քարտաշությանը զբաղվելը²⁷: 1666 թ. Գանձակի բեկլարբեկի կողմից նույն բովանդակությամբ տրված հրամանագիրը հրապարակվել է Դուշանլու և Բազարքենդ²⁸ գյուղերի բնակիչների խնդրագրի հիման վրա, որը կրկնվում է նաև 1693 թ. հրամանագրում²⁹: Այս վավերագիրը հուշում է, որ հիշյալ հանքից օգտվում էին նաև հարևան Բազարքենդ (կամ Ծմակահող) գյուղի բնակիչները: Բնակավայրը ծանր հարկերից ազատելու նպատակով գեղջավազները նրա հարկաբաժինը մուղաթթա՝ են անում 2 թումանի չափով: Այդ մասին իմանում ենք Գանձակի բեկլարբեկին 1698 թ. գեղջավազ Բահարի կողմից ներկայացված մի խնդրագրից, որում բողոք էր հայտնվում այդ մուղաթթա՛ին հակառակ այլ հարկ նշանակված լինելու դեմ³⁰: Մուղաթթա՛ն (արաբ. - կտրված, որոշված), որոշակի չափով հաստատված գումար էր, որը պաշտոն կամ եկամտաբեր հաստատության տնօրինության իրավունքը ձեռք բերելու համար հանձն էին առնում կանոնավոր մուծել պետական գանձարան³¹: Հիշյալ Բահարի (կամ Պհարի) անունն առկա է նաև 1668 թ. գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինության մասին վկայող արձանագրության մեջ, որը խոսում է հիշյալ անձնավորության՝ որպես գյուղի կարիքների համար հոգ տանող մարդու մասին³²:

²⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 236:

²⁸ Պազարքենդ կամ Բազարքենդ գյուղը Առաջաձորից մեկ մղոն հեռավորության վրա գտնվող հայկական Վաճառ գյուղն էր (Ղ. Ալիշան, Արցախ, Երևան, 2003, էջ 80), որը Մ. Բարխուդարյանցի վկայությամբ Խաչենի Ծմակահող գյուղի հին անվանումն էր (Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 118):

²⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 60, թղթ. 2բ, վավ. 92, 124ա:

³⁰ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, 124ե:

³¹ Փափագյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, պրակ Բ, Երևան, 1959, էջ 225:

³² Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, էջ 120:

Ինչպես հայտնի է դառնում մյուս վավերագրերից, հետագայում ևս ավելորդ հարկապահանջությամբ շարունակում են նեղել զանազան պաշտոնյաներ կամ հարևան բնակավայրեր, մի հանգամանք, որ բնորոշ է տարածաշրջանում Սեֆյան տիրապետության անկման շրջանին: Մասնավորապես, 1711 թ. նման բողոք է ներկայացվում Յայջի (կամ Հնձախոտ) գյուղի և Սարուջալլու Խոդավերդի յուզբաշու դեմ, որին համապատասխան Գանձակի Ուղուրլու խան Ջիադօղլին կարգադրում է իր պաշտոնյա (իշիք աղասի) Նադդ Ալի բեկին դատարանում կողմերի ներկայությամբ քննել այդ հարցը և լուծում տալ³³:

Պարսկերեն մեկ այլ վավերագրի բովանդակությունից իմանում ենք նաև, որ գյուղի բնակիչները տաշում ու մշակում էին երկանաքարերը և վաճառում դրանք ոչ միայն հարևան բնակավայրերի բնակիչներին, այլև վաճառքի համար տանում իրենցից բավական հեռու գտնվող շրջաններ, ինչպես օրինակ՝ Ղարադաղ, որը գտնվում է Արաքսից հարավ³⁴:

Ղարաբաղի խանության վերջին շրջանում, երբ խանի ազգականներն ու պաշտոնյաները զանազան ճանապարհներով յուրացնում էին թուլացած հայ մելիքների ու մյուս սեփականատերերի կալվածքները, այդ հանքի սեփականատիրության իրավունքն իր ձեռքն է վերցնում Գանձասարի կաթողիկոսությունը, որպեսզի այն չընկնի մահմեդական պաշտոնյաների ու խանի ազգականների ձեռքը³⁵:

Վավերագրերից մի քանիսի բովանդակությունից հայտնի է դառնում նաև, որ գյուղում բացի հայերից բնակվել են նաև մահմեդականներ, որոնք, մասնավորապես XVIII դարի սկզբին լինելով 25 հոգի, հրաժարվում էին իրենց հողագործության համար հարկ վճարելուց: Գանձակի բեկլարբեկը

³³ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, 124դ:

³⁴ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 154:

³⁵ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 45, 212:

խնդրի իրողությունը պարզելու և նրան լուծում տալու հանձնարարական է տալիս իր պաշտոնյա Շահիջան բեկին³⁶: XIX դարի 80-ականներին գյուղ այցելած Հայկունին ևս նշում է, որ բնակիչներից 12 ընտանիք «թիրք են, որոնք թիրքերէնից լաւ հայերէն են իմանում և միշտ այդ լեզուով խօսում»³⁷:

Առաջաձորի երեցների պաշտոնը, որը հաճախ զուգակցվում էր տանուտերի պաշտոնի հետ, ժառանգաբար փոխանցվում էր: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից մի քանիսը վերաբերում են Առաջաձոր գյուղի ավագերեց Դավթին: Նա այդ գյուղի ավագերեց էր նշանակվել 1715 թ. Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսի կողմից³⁸: Նադիր շահի զորքերի՝ Ղարաբաղում գտնվելու շրջանում հիշյալ Դավիթը հարևան մի շարք գյուղերի (Չորման, Բազարքենդ, Ներքին Քոլատակ, Համզա, Ղզղայա, Ղոզլու, Բալլուղայա, Սահերգահ, Դուշանլու, Խնզիրստան, Սարուքեշիշ, Թամվալ, Վանք, Խորամորթ, Շալվա) ներկայացուցիչների կողմից ընտրվում է առաջնորդ ու մելիք՝ ամենայն հավանականությամբ իրանական կողմի հետ շփումն իրականացնելու համար³⁹: Հաջորդաբար 1734 թ. Նադիր շահի կողմից հրապարակվել է երեք հրովարտակ, նախ՝ ի հաստատումն գյուղի քահանա Դավիթի ավագության և մելիքական իրավունքների, ապա՝ նաև նրան ենթակա գյուղերից սոյուրսաթ (կամ սուրսաթ) կոչված հարկի⁴⁰ հավաքման կապակցությամբ⁴¹:

³⁶ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 157:

³⁷ **Հայկունի Գեղամյանց**, նշվ. աշխ., էջ 77:

³⁸ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 9:

³⁹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 177:

⁴⁰ Սոյուրսաթ կամ սուրսաթ - MDvoβiv - Ռայաթների կողմից տվյալ վայրում գտնվող զորքի ապահովումը մթերքով, նաև ընդհանրապես բնակի գլխավոր ուժերի համար պարենի ու մթերքի մատակարարումը, որը հաստատված էր հատուկ մատյաններով:

⁴¹ **Կոստիկյան Ք.**, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ IV, Երևան, 2008, վավ. 1, 2, 3:

Հիշյալ վավերագրերից մեկի խնդրագրի մասում նկարագրելով իրեն ենթակա շրջանի աղետալի դրությունը՝ մելիք Դավիթը նշում է, որ իրեն ենթակա շրջանում. «ընդամենը չորս գյուղ կա, յուրաքանչյուրում՝ 10-15 ընտանիք... և այդ գյուղերից մեկի՝ Խնձիրստանի տանուտեր Պողոսը գիշերով ամբողջ գյուղի հետ փախել է...»⁴²:

Հայտնի է, որ Խաչենի շրջանը XVIII դարում մասնատված էր Հասան-Ջալալյանների տոհմի ժառանգների՝ մի քանի մելիքների միջև: Այդ տոհմի անդամ Մուլքի Բեկի (մահ. 1716 թ.) որդիներ Մելիք Գրիգորն ու Մելիք Ալլահվերդին շահական ու սուլթանական հրովարտակներով, որ հրապարակվել էին 1126 (1714), ի 1131 (1718/19), ի 1141 (1728/29), ի 1148 (1735/36) թվականներին, նույնպես իշխում էին Խաչեն գավառում⁴³: Ինչպես նշվում է Նադիր շահի՝ 1736 թ. հրովարտակի տեքստում, շահին ներկայացած Խաչենի Մելիք Գրիգորի խնդրանքով նրան ենթակա տարածքում գտնվող Դուշանլու և Ղաբարթու (Կավարտ) գյուղերի պետական հարկերը գանձելու իրավունքը հանվում է Բարդայի կառավարիչների իրավասության շրջանակներից և տրվում Մելիք Եգանին, որպեսզի վերջինս այդ հարկերը փոխանցի Ատրպատականի փոխարքա Մուհամմադ Իբրահիմին⁴⁴:

Այսպիսով, պատահական չէ, որ հիշյալ ժամանակաշրջանի վավերագրերում, բացի Խաչենի մելիքներ Գրիգորի⁴⁵ ու Ալլահվերդու անուններից, հաճախ նրանց անունների հետ

⁴² Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 181:

⁴³ Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքական տների տոհմաճառերը. Խաչեն գավառի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տոհմը ԺԷ-ԺԹ դարերում, 2006, Բազմավեպ, թիվ 1-4, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 270, հղում՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, թ. 18:

⁴⁴ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 188:

⁴⁵ Պատմական փաստաթղթերում Մելիք Գրիգորը հաճախ հանդես է գալիս որպես Խաչեն մահալի վեքիլ, այսինքն՝ այդ շրջանի լիազոր ներկայացուցիչ (տե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 167, 198):

միաժամանակ նշվում են Առաջաձորի Մելիք Դավիթի և Քուլատակի Մելիք Ուլուխանի անունները⁴⁶:

Սկսած 1745 թվականից՝ պարսկերեն վավերագրերում սկսում է նշվել Առաջաձորի Մելիք Դավիթի որդի Կիրակոս քյոխվայի անունը⁴⁷, որը վկայում է այն մասին, որ այդ թվականին հիշյալ Դավիթն արդեն մահացել էր, իսկ նրա որդին դարձել էր գյուղի տանուտերը՝ քյոխվան: Այդ պաշտոնով է նշվում Դավիթի որդի Կիրակոսը նաև հայերեն վավերագրերում⁴⁸: Ստորև թարգմանաբար ներկայացնում ենք այդ գյուղի պատմությանն առնչվող մի կալվածագիր, որը հետաքրքիր է նաև այն առումով, որ նրա վրա դրոշմված են Արցախում խանության հաստատման նախօրեին այնտեղ իշխող Դիզակի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Գյուլիստանի հայ մելիքների, Սարգիս Յուզբաշու և ազդեցիկ հոգևորականների կնիքները: Այդ փաստաթուղթը, կազմված լինելով 1745 թ. Նադիր շահի կենդանության օրոք, Խամսայի հայոց մելիքությունների՝ որպես Իրանի տիրապետության տակ գտնվող վարչական առանձին միավորի, վերջին շրջանի վավերագրերից է և մատնացույց է անում հայ մելիքների միասնական մասնակցությունն Արցախի խնդիրների լուծմանը:

Ինչպես տեսնում ենք, պարսկերեն վավերագրերը լրացնում ու հաստատում են Արցախի հիշյալ բնակավայրին վերաբերող մինչ այժմ առկա նյութերը և տվյալները, հարստացնում նրա պատմությունը տնտեսական ու քաղաքական բնույթի տեղեկություններով: Եզակի ու անփոխարինելի են նրանց բովանդակած տվյալները բնակավայրի հարկերի, էթնիկ կազմի, իրանական իշխանությունների հետ նրա հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների փոխհարաբերությունների մասին: Արցախի բնակավայրերից մեկի պատմության այս կարճ

⁴⁶ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 198, 199:

⁴⁷ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 199:

⁴⁸ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 115, 117, 118:

ականարկն իսկ մատնացույց է անում պարսկական վավերագրերի՝ հրովարտականների ու կալվածագրերի կարևորությունն Արևելյան Հայաստանի պատմության համար: Այստեղ կցանկանայինք մի փոքր շեշտադրում անել հատկապես պարսկերեն կալվածագրերի ներգրավման անհրաժեշտության վրա: Նշենք, որ Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերի ուսումնասիրության բնագավառում մինչ այժմ որոշ աշխատանք կատարել է միայն Հ. Փափագյանը՝ «Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը» ժողովածուի մեջ թարգմանաբար հրատարակելով XIV-XVI դարերի 23 պարսկերեն կալվածագրեր: Հետագա ժամանակաշրջանի պարսկերեն կալվածագրերը հիմնականում ուսումնասիրված չեն և գրեթե ընդգրկված չեն գիտական հետազոտություններում:

**Երևանի Մադենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ.
2բ, վավերագիր 198**

Համաձայն Խաչենի մահալի մելիք Ուլուխանի ու մյուս քյադ-խուդաների մոտավոր հաշվարկի, բացի դիվանին կանխիկ ու բնամթերքով վճարվող հարկերից, ինչ լրացուցիչ հարկեր ու ավարիզաթ⁴⁹, որ օլքայի վրա հրամանով դրվեն, Դուշանլու և Ներքին Քուլատակ գյուղերը պետք է միմյանց հավասար վճարեն, և թող նրանց միջև տարբերություն չդրվի: Երկու կողմերն էլ՝ մելիքն ու քյադխուդաները, այս հարցում համաձայն են: Այսուհետև այս հարցում եթե նորից վեճ տեղի ունենա, մեղավոր են և պետք է բարձրագույն դիվանին դիմեն: Այս երկու խոսքը ի նշան իրական համաձայնության գրի առնվեց:

Գրվեց 1158 թ. ջումադի երկրորդ ամսի 26-ին⁵⁰:
[Կնիք՝ արաբատառ]. Հիսուս աստծո ծառա Ուլուխան,
Վկայում է Դիզակի մելիք, Մելիք Եսային. [կնիք]. ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ԾԱՌԱ ԵՍԱԻ,
Նվաստիս ծանուցմամբ համաձայնությունը կնքվեց, [կնիք՝
արաբատառ]. /// Սեֆի,
[կնիք՝ արաբատառ]. Աստծո ծառա Մելիք Գրիգոր,
Վկայում է Թալիշի մելիք Մելիք Թահմուրասը, [կնիք՝ արա-
բատառ]. Աստծո բարեհաճության մարմնավորում Թահմու-
րաս,
Վկայում է Մուհամմադ Նադին [կնիք՝ արաբատառ]. ///,
Վարանդայի Մելիք Հուսեյն [կնիք՝ արաբատառ]. ///,
Մելիք Հաթամ, [կնիք՝ արաբատառ]. Աստծո ծառա Հաթամ,

⁴⁹ Ավարիզաթ - عوارضات - այս եզրի տակ հասկացվում էր ուայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը ևս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

⁵⁰ 1745 թ. հուլիսի 26:

Սարգիս Յուզբաշի [կնիք՝ արաբատառ]. Աստծո ծառա Սար-
գիս,
Մելիք Բեկ, [կնիք՝ արաբատառ]. Մելիք Բեկ,
Վկայում է Պետրոս քահանան, [կնիք]. ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐ-
ԴԱՊԵՏ,
Վկայում է Գրիգոր քահանան [կնիք]. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
Վկայում է Չալեբերդի (Ջրաբերդ) մելիք Մելիք Ալլահդուլին
[կնիք՝ արաբատառ]. Աստծո ծառա Ալլահդուլի 1153,
Եղիազար քյոխվա [կնիք]. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱ ԵՂԻԱԶԱՐ:

مشروط بر آنکه ملک اولو خان ملک محال خاچین و سایر کدخدایان خاچین بر آورد نموده
اند سیوای متوجهات نقد و جنس مال دیوانی آنچه صادرات و عوارضات در میان الکای
حکم حسابی صادر شود قریه دوشانلو و قریه کلادک سفلی بهم برابر بدهند که تفاوت در
باب صادرات ندارد هر دو طرفین و ملک و کدخدایان راضی اینمعنی شده اند هر گاه من
بعد اینمعنی را تجدید دعوای نمایند مجرم و مخاطب دیوان اعلی باشد این دو کلمه جهة
مقرر وقعه مهم قلمی شد.

تحریرا" فی 26 جمادی الاخر سنه 1158 .

[مهر]: بنده خدای عیسی الوخان

شهده فیه ملک عیسی ملک دیزاق ԲԻ ԾՌ ԵՍԱԻ

باطلاع کمترین مشروط گردید [مهر]: ... صفی

[مهر]: عبده ملک گریگور

شهده فیه ملک طهمورث ملک طالیش [مهر]: مظهر لطف الهی طهمورث

شهده فیه محمد نقی ///

ملک حسین ورنده [مهر]: ///

ملک حاتم [مهر]: عبده حاتم

سرکیس یوزباشی [مهر]: بنده خدا سرکس

ملک بیک [مهر]: عبده ملک بیک

شهده فیه بدروس مهراسیه [مهر]: ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

شهده فیه کیرکور مهراسیه [مهر]: ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ملک الله قلی ملک چاله بربدلو [مهر]: عبده الله قلی 1153

یغیزار کوخا [مهر]: ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱ ԵՂԻԱԶԱՐ

HISTORY OF ARACHADZOR VILLAGE OF ARTSAKH IN XVII- XVIII CENTURIES ACCORDING TO THE PERSIAN DOCUMENTS OF THE MATENADARAN

Kostikyan Kristine

(Institute of Oriental Studies of NAS RA)

A number of the Persian historical documents (about 20 units) preserved in the Yerevan Matenadaran refer to the history of Arachadzor village of Artsakh-Karabagh. These documents contain the orders of the local governors concerning various problems of the Armenian settlement and they throw light upon different questions in its long history. According to the Persian historical documents, the inhabitants of the village had mainly been stone-masons who were preparing stones for mills from the stone-mines being in its neighborhood. The major part of the documents was received to protect the rights of the inhabitants upon the stone-mines, taxes received from the village and other problems referring to the production of mill-stones and their sale. The Persian sources use the name Dovshanlu (or Dushanlu) for the village which is supposed to be connected with the noble family of Hasan Jalalians of Artsakh as it may have derived from the word دوشانلو a word in Arabic meaning 'honourable'. The representatives of a branch of this noble family lived in the village, had there estates and sometimes also ran the post of the catholicoses of Aghvank. The Persian documents have kept the names of the religious leaders, the meliks and village elders of the village who were the persons who kept connection between the village community and the Persian government in XVII - XVIII centuries and implemented the decisions of the beglarbeks as regards many of the local problems. The article also represents the Armenian translation,

the Persian text and the photo of a Persian document of the Matenadaran Archive referring to its history, dated 1745. The document comprises the seals and signatures of the Armenian meliks of Dizak, Varanda, Khachen, Jraberd and Gulistan in Karabagh combined in a separate administrative unit of Khamsa, under the direct rule of Nader Shah.